

*Szabad vagy**Vallomás Makkai Sándorról*

1. Előzmények. „A történelem és az irodalom egyoldalúan „fehér” kezelése, mint-hogy a valósággal nem egyezik, két nagy veszélyt rejt magában: délibábos, irreális nemzetérzést növel, s az életharcban erőtelen erkölcsi szentimentalizmust táplál, amelyek oda vezetnek, hogy a nemzeti érzés is, az erkölcsi érzés is frázisokká lesznek, melyek nyilvános alkalmakkor színesen és hangosan puffognak, de az élet harcában, a tettekben és a tényleges magatartásban csak takarói lesznek az egyéni érdekek és bűnnek, vagy jobb esetben is nem adnak pozitív erőt az érdek és a bűn kísértései ellen.” Az idézet Makkai Sándor – megírása és megjelentetése idején, a húszas évek végén – botrányt okozó Ady könyvéből, a *Magyar fa sorsából* való. Pusztá elemzése is megérne egy misét. Jelzőről jelzőre, mondatról mondatra, utalásról utalásra lehetne és kellene elemezni és rávetíteni az azóta eltelt nyolc évtizedre... Tudni kell, hogy „jobb eset” soha nem volt (!), tegnap sem, ma sem. Amikor „ahogy lehet” puffognak a frázisok hangosan, ám nem is olyan „színesen”, inkább undorítóan, mint érdekesen, viszont ma is és tegnap is „tettekben” és „egyéni magatartásban” csak takarója ez az „egyéni érdekek” és „bűnnek”... 1969 süllyedő nyarán írtam ki ezt a passzust, azóta készülök erre a vallomásra, akkor olvastam el ugyanis Makkai Sándor második regényciklusát, a tatárjárásregények után az Ernyei-trilógiát (*Mi Ernyeiek*, I–II., 1940, *Szép kísértet*, 1942, *Szabad vagy!* I–II., 1943). Alább reprodukálom 1969-es nyári naplóm Makkai regényeire vonatkozó bejegyzéseit, és kommentálom ma, 2005. december 2-án három és fél évtized után s három nappal egy szomorú évforduló, a népszavazási tragikomédia évfordulója előtt, mélységesen egyetértve Karátson Gábor ötven hatos regényének erre a napra – ti. 2004. december 5-ére – vonatkozó megállapításával: ezután már semmi nem lehet olyan, mint addig...¹

A teljesebb megértés kedvéért 1969 nyarán éppen munkanélküli voltam (a kályhagyárat, ahol segédmunkásként dolgoztam, már otthagytam, a *Megyei Tükörhöz* még nem vettek fel), és szerelmes. Méghozzá két lányba egyszerre, akik – már egyikük sem él –, mint két egymással szembefordított tükör mutatják, naplómban és emlékeimben az igazi arcom. Az egyik lány, Viola, többször feltűnt az életemben, akkoriban és azután is, több „etap”-ban, végül nem bírván tovább már elviselni a román kommunizmus édeni örömallapotát, kalandos körülmények között emigrált Olaszországba, engem is hívott. Lehet, jobb is lett volna, ha elmegyek. Egyebekben akartam is, 1975-ben beadtam a kitelepedési kérelmet, folyamatban volt az ügy, de közbejött a „végzet”: Viola motorkerékpárral karambolozott, valahol Bologna előtt, mindég is nagy domina és motorina volt, nyugodjék békében (de nem nyugszik,

mostanában álmaimban és ébren is kísért, az utolsó években írott verseimben is egyre gyakrabban tűnik fel?) –, úgyhogy maradtam, állandó bukaresti kitérővel, Sepsi-szentgyörgyön.

A másik lány, nevezzük Krisztinának – 1970-ben távozott az országból (hazámnak azért valahogy nem nevezném) és az életemből. Régi szász patricius család szép és szépreményű utolsó sarjaként és reménységeként távozott Brassóból Münchenbe, ahol egy esztendőre rá halt meg kábítószer-túladagolás következtében. Ő is hívott magával, de én akkor még kitartottam, ha elkísérem, lehet már én se élnék, viszont tudnám, hogy milyen a „másvilág”. Ahogyan az rosszabb lány- vagy szerelmesregényekben is lenni szokott ez a két lány nem tudott egymásról, noha jól ismerték egymást, barátnők voltak, ha nagyon akarjuk, csak éppen azt nem sejtették, jó ideig, hogy a másikkal is köze van hozzám, „korunk hőiséhez”... Ezért Violával az Oltra jártam fürdeni, még a nagy hetvenes árvíz előtt zajlott passziónk, megvolt még a régi strand, amelyet egy esztendőre rá az árvíz utáni átalakítási munkálatok törölnek el a föld színéről. (Az ott levő facsárdát is elköltöztetik a város másik végében egy domboldalra, ahol néhány évtized múlva, rejtélyes körülmények között ég le, lángjai messze visszavilágítanak az időbe és az életembe, akkor határozom el, hogy mégiscsak megírom az alábbi történetet Makkairól, szerelmeimről, helyzetünkről, az örökös vacillálásról a menni és a maradni között.)

Erről a sajtóságos erdélyi gubancról, ami legnagyobb sajnálatomra számomra teljesen nélkülözi a méltóságot, noha miközben a lerobbanó gyarak füstje kérdőjeleket rajzol a reménykedő, kökénykék égre, átélhető még legalább Csiki László barátom találó kifejezésével a „pusztulás gyönyöre”... miközben a tegnapelőtti vagy soha nem is létező transzszilván éden rothad szét körülöttünk...) Mondom akkor, azon a nyáron még megvolt a régi strand, ott ültem Darkó Zsiga sebészfőorvos és Bíró Levente színművész mellett (mindketten egy bárányfelhőről figyelnek azóta, s egyre gyakrabban hívnak, bérelt helyem van a mennyei Sűgás asztalánál...), végtelen preferánsparti zajlott – a napon persze s így előbb-utóbb felfőtt az amúgy is nyughatatlan agyunk, és bementünk a vízbe. Az Olt is tiszta volt még, nem úgy, mint példának okáért most... Krisztinával, hogy Viola és a baráti köröm előtt némileg és amíg lehet rejtve maradjon, összekuszálódó kapcsolatam, a codleai strandra jártunk – stoppal mentem be Brassóba, a Kapu utcai bárban találkoztunk, stoppal mentünk a börtönéről és rózsakertjeiről elhíresült Codleára. Ott, a medence partján üldögélve, nézve a fehér elefántformájú hegyeket, vagy összefonódó tükörképünket a vakítóan tiszta vízben, lehet, hogy boldog voltam?

Ha boldog is voltam, nem voltam tudatában, egyre Violára gondoltam ugyanis, amikor meg vele voltam, Krisztinára, ez lett volna a bosszújuk. Az egyikből a másikba vágytam, s miközben néha felállva a medencébe vetettem magam, nyitott szemmel úszva a víz alatt, láthattam a beledobált ötvenbanisokat is...

A Makkai-regények az Olt parton is, Codleán is folyamatosan velem vannak. Olvasom Makkait, és jegyzetelek is a füzetembe. Kitartóan, mint egy öttusázó. Érdekes, akkori verseim alig maradtak meg, ezek a füzetek viszont igen. Ha minden nincs is meg, valami vagy helyesebben van ami még megvan...

2. Első bejegyzés (1969. július 3.). „A *Mi, Ernyeiek* első könyve. Sodró és lebilincselő. Olyan Jókais... Igen, van benne minden: kárhozzátandó pedagógiai célzatosság, nemzetnevelés, ideológiai maszlag, és mégis lebilincselő, a szó igazi értelmében. A legnagyobb Erneyi fiú, a negyvennyolcas szabadságharcban aktív részt vállaló Dávid sorsának bonyolódása sodorja előre a cselekményt, a történetekről viszont öccse, Áron előadásában értesülhetünk. Az egészet némileg bonyolítja – bár Makkai nem kedveli a sallangokat, igen célratorően ír és szerkeszt –, hogy Áron már felnőttként idézi fel az egészet, a jövő egy távoli pontjáról visszatekintve idézi fel a sokszor a gyermekkor homályába vesző történeteket. Visszaálmodva magát szivárványos kamaszkorába. Ez a „kettős rálátás” lebegtetni a regényt, s valami bumfordi bájjal vonja be a felidézett mindennapokat, mely bájjal talán a valóságban a maguk idejében nem is rendelkeztek. De ami a legfontosabb, az első kötetnek, a regénysorozat első részének igen becses, őszinte, átélt, bensőséges hangulata van: igen, ilyen volt, ilyen lehetett a levert szabadságharc után a fél-ájult, letargikus Erdély – és ez tér vissza Trianon után, s kísért azóta is, tragikus sorsú költőbarátom, Sütő István találó verscímét idelopva a „hívatlanok tánca” sem tudja megzavarni, sőt erőteljesen hívja elő!... Itt is a táj elbűvölően vagy dermedtően pontos megjelenítése ellenpontozza a történetet, akár a Holttenger esetében s a történelem megértő víziója, amit már Szerb Antal is méltányolt a *Tálatoskirályban*...”² Codleán írtam mindezt, miközben Krisztina a hátán fekvé, melltartóját is levéve napozott, kihasználva, hogy szinte senki nincsen még ebben a kora délelőtti órában a strandon. Később bementünk a kabinba, söröztünk a teraszon, rémlik, akkor délután még az erdőbe is kirándultunk, de főként a medencében lubickoltunk. Bármennyire meleg is volt künnt, viszonylag kevés ideig bírtunk benne lenni. A codleai strand forrászive meglehetősen hideg. Ebben a környezetben, utólag meg kell vallanom, Makkai regénye meglehetősen irreálisnak tűnt, bár az erdélyi famíliák átöröklött félelmei rezonáltak bennem. Érzékeny membránként igyekeztem visszhangozni eme utalásokat, és átfordítani Áron élményeit és Dávid különös sorsát saját tapasztalataimra.

Nem tudom ma már miért kárhozzattam a „pedagógiai célzatosság”-ot, amely minden regényben vagy így, vagy úgy, de megtalálható? A „nemzetnevelés”-ről, az „ideológia”-ról most még nem beszélek? Végiggondolva Makkai sorsát – már Erdélyből való távozása után, időleges debreceni magányában írhatta ezt a minden valószínűség szerint önéletrajzi elemeket is tartalmazó regényét (talán édesapja alakja az Áron modellje, persze ez akkor sem érdekelt, most sem mennék bele, kulcsregény, nem kulcsregény, ma már ez nem érdekes, elavultak, elvesztek, távoli sutban várnak sorukra a kulcsok, van más érdekessége a *Mi, Ernyeiek*nek éppen elég), túl van már az Erdélyből való gyors és kényszerű, már-már menekülésszerű távozásának sokkján, és sokat foglalkoztatja, akkoriban írott tanulmányai tanúsága szerint is, a nemzetnevelés gondolatköre. Könyvnyi terjedelmű tanulmányt írt erről, levonva a *Nem lehet* című, nagy vihart kavart pamfletjének tanulságait, feladatokat jelölt ki a nemzetnek, vészesen közel kerülve – meglepően közel! – a Duce eszméihez, nemzetnevelői szerepét már-már dicsőíti, sőt az új román generáció

Vasgárda elnevezésű mozgalmának ideológiájához is (?). De úgy tűnik, regénye legalábbis ezt bizonyítja, a kitörő világháború és előzményei megrendítették, s mélységesen elgondolkodtatták, talán revideálni akarván nézeteit – örökösen ezt tette, tanulmányírói fénykorában könyvnyi tanulmányt közölt *Magunk revíziója* címmel, s nem egy részlete felkavaróan izgalmas ma is, van benne, amin elgondolkodni, van amit újragondolni éppen elég. Egyébként is, úgy érzem Makkai aktuálisabb, mint valaha, tükröt tart elénk, s mögöttünk, körülöttünk ott az azóta eltelt évtizedek tükre is, mutatva, hogy semmi sem változik úgy, ahogy elképzeljük, ahogy üdvös volna, ahogyan szerencsés lenne... Minden másképpen van, s forgunk magunk körül, mint lepke a gyertyaláng körül... Szerencsére nem vagyunk lepkék, s a gyertya lobog, bár lehet, valahol valakik már készítik a vékát. Hogy ismételten leboríthassák, mint ahogy mifelénk általában történni szokott...

Második bejegyzés (1969. július 5.). A preferánszparti kényszerű szünetében, a vízben úszva bátortalanul érdeklődöm Darkó Zsigától arról, hogy miért is ment el Makkai Sándor olyan hirtelen, fejvesztetten Kolozsvárról? Rám néz, szemével int, kiúszunk, elsétálunk a facsárdáig, nem messze van a strandtól, kérünk egy-egy sört, és elkezdí, bár az elején felhívja a figyelmem arra is, hogy kezeljem mindezt bizalmasan, ő is csak úgy hallotta lázadó ifjúkorában, pontosít, s elmélázva kortyol söréből, legalábbis ezt beszéltek Kolozsváron, a New Yorkban, Áron és Zsolti is többször beszélt róla... Kíváncsian bámulok rá, kiböki: szegény Makkai egyszer csak rájött, hogy besúgó az anyósa, s avval, hogy az ő magyarországi, szigorúan bizalmas, a legfelsőbb körökkel való kapcsolatairól beszámolt a Sziguráncán, rettenetesen kellemetlen helyzetbe hozta szegényt. Nem maradt más megoldás, távoznia kellett, méghozzá sürgősen...³

Később, amikor Violával felsétálunk a bedeházi malomig, s ülünk az egykori gát kövei között zubogó minivízés alatt, gondolatban átpörgetem az első könyvet. Dávid sorsa furcsa irányba fordul: elítélik, megszökök, Nyugatra kerül, elzüllik. Künn a parton – mialatt Viola hátán fekvé, szétvetett lábakkal és karokkal, behunyt szemmel, meztelenül napozik mellettem – megpróbálom összegezni benyomásaimat, megfogalmazni, hogy miért is érzem itt is Bánffy s Nyíró néhány elbeszélését, s Tamásit leszámítva mindenütt érezni az ifjúsági regény „kísértését” az úgynevezett „rózsaszín” lányregények szentimentalizmusát, idillikus szemléletét, noha Makkai tényleg hitelesen teremti meg hőstét, s meggyőzően ábrázolja a falun élő Erneyei család mindennapjait, láttatva az elkerülhetetlen kálváriát, amely beleszól a sorsok alakulásába, megváltoztatja az életüket. Érdekes kontraszt jön így létre a levert szabadságharc utáni sorskavalkád és a Makkai szemléletét erősen befolyásoló, mondhatni meghatározó protestáns szemléletmód között, különös tekintettel az állandóan megkérdőjelezett eleve elrendeltetésre... Közben Violának kapkodva öltöznie kell, mert megjelenik egy kamaszkorában nyugatra szokott osztálytársam, aki már hét éve él, ahogyan ő mondja „németben”, de „pedáns és garasos, mély átéléssel szidja a kurva és hőzöngő kelet-európaiakat, akik állandóan megjelennek Hamburgban, ahol ő él, s követelőznek, sírnak, sajnálatják magukat, és mindenkit átvernek...” – írom később egyoldalú diskurzusunkat felidézve füze-

tembe.⁴ Ez is, mintegy rávetül szerelmeim és az Ernyeiek összekavarodó történetére, része ennek az 1969-es, júliusi útvesztőnek. Huszonegy éves, de már két éve nős, van két fia is, ikrek, most tanulnak beszélni, de ő már döntött, nem fogja őket megtanítani magyarul, mert minek, noha német felesége szeretné... De hát ez teljesen felesleges, ha már nyelveket, akkor tanuljanak angolul, s legyenek németek, teszi hozzá határozottan. („Akarnok és szorgoskodó – jegyzem még fel tűnődve. – Büszke arra, amit máris elért, postai küldemények kézbesítőjeként kezdte, még középiskolásként, utolsó évben. Érettségi után a jogi egyetemre iratkozott be, bíró akar lenni, de azért most is hordja a germán postát.”) Mert – mint mondja magáról, és dobozos Tuborg sörrel kínál – benne van kitartás. Ő érvényesülni akar, s ezért mindent megtesz, s ezt ajánlja minden hőzöngő székelynek, aki akar valamit, s nem csak a sült galambot lesi, hogy mikor pottyan végre eléje...⁵ Viola itt unhatja meg, s amikor a családi fotográfiákat is előszedi, meg is sérti egy röpké megjegyzésével. Talán a felesége alakjára tesz fullánkös célzást? Igyekvő, alacsony termetű s a vasággal együtt is ötvenkilós egykori barátom tényleg furcsán néz ki atlétatermetű, vaságy nélkül is legalább nyolcvankilós felesége mellett, a hölgy mint egy szőke germán óriáscsecsemő, ő pedig eltöprel mellette, olyan mint egy elfűrészelt óriás, egy idegenbe szakadt Babszem Jankó...” A *Mi, Ernyeiek* második kötetében – folytatódik a bejegyzés a germán kitérő után – az elbeszélő mintegy tíz esztendőt ugrik, s furcsa, bizarr, ám valahonnan hideglelősen ismerős képet fest a Bach-korszak furiózus poklába dermedt Erdélyről. Érinti a balszerencsés, elfuserált Mack-féle összeesküvést is, amelynek egyik tragikus áldozata a főhős rajongva szeretett bátyja, példaképe a későbbiekben a Nyugaton elzúlló Erneyi Dávid is...

Itt Makkai „reális” figurákat is szerepeltet, a nagytekintélyű, az összeesküvésbe naív módon ugyancsak belekeveredő Török professzort például, aki a „szirmok, virágok, koszorúk” bűvöletében, elveszítve realitásérzékét, feladva az „Ugocsa non coronat” cinikus aszkézisét, társaságába beenged olyanokat is, akiket nem kellene.

S erre természetesen rá is fizet... Az életével... Vagy mégiscsak igaz volna az a hallucinatórikus megállapítás, hogy a magyarok képtelenek az összeesküvésre, hiányzik belőlük az egykori főpap kifinomult éleslátása, történelmi ravaszsága, a hűség a minden áron megmaradni elvéhez?⁶ És megjelenik a könyvben földink, szegény Horváth Károly székelyteleki földbirtokos is – akit szintén kivégeznek – s a még szinte gyermek Deák Farkas, aki szerencsésebb, élve ússza meg az egész összeesküvést, és később maga is megírja fogsága történetét. Utánanézni...⁷

4. Első közbevetés. Mi köze van végül is már régen elsüllyedt, már emlékeimben is elhomályosuló, egymásra csúszó iker szerelmi történetemnek a Makkai-regényhez? Azon kívül, hogy pontosan a kibontakozó és összeomlással fenyegető történet idején olvashattam? Soha nem tagadtam – sőt! –, hogy az életnek köze van az irodalomhoz.

Ez a regényciklus – öt kötet, terjedelemben olyan méretű lehet, mint a Bánffy trilógiája – belém írta magát azon az ellobbanó hatvankilences nyáron, főként, mert állandóan viszonyítottam a hősök elképzeléseit, sorsuk alakulását más, álta-

lam akkor ismert regényhősök viszonyulásaihoz, cselekedeteihez, s próbáltam, hiszen ez végeredményben történelmi regény – elképzelni a XIX. század második felének erdélyi értelmiségijeit. Erről is szól a *Mi, Ernyieikkel* kezdődő regényfolyam. S azért, hogy kifejezi ama elbűjtött, de regényszövegét át meg átderengő szkepszisét is (olyankor, amikor erre a tájleírások, városmegjelenítések, topográfiai részletezések is alkalmat teremtenek: szuggesztívebben!) –, hogy az autentikus létezés, erre mifelénk, mindég is hiú, badar ábránd volt... A különféle önkényuralmi rendszerek egymáson átütő rossz emlékei, a félelem szaga, a rettegés idült beidegződései, az állandó vegzatúrák, üldöztetések s az ezektől elválaszthatatlan, lappangó üldözési mániák, kényszerképzetek és rögeszmék (a család egyik-másik tagja állandóan bujkál vagy börtönben van, állandóan rettegnie kell valakiért vagy valamiért, ahogyan ezt az egymást leköröző évszázadokban Erdélyben megszokhattuk – és így telik el a „csodálatos élet”!) alaposan behatárolják a hősök kényszerpályáit... Makkai evvel a regényciklusával írja meg a *Nem lehet* című pamfletjének az 1936 oldalas magyarázatát. Miért is nem lehet – akkor is ha kényszerűen kell, „ahogy lehet”! – kisebbségiként élni, s tágítva a kört, miért nem lehet diktatúrákban élni!⁸

Ezek a felismerések a *Mi, Ernyieikkel* második kötetében válnak nyilvánvalóvá, például a még romokban heverő, a tűzvész nyomait még magán viselő nagyenyedi kollégium látképe kapcsán vagy az 1863-as zavargások megidézésekor. Itt már a diákok (durva, de megengedhető általánosítással: az erdélyi magyarok) rémálmaiban fel-feltűnő, démonizált „havasi ember” is megjelenik, és megfenyegeti a diákokat... S mivel Nagyenyedet ő és társai röpke hat-hét évtized alatt kétszer is följújtották, a fenyegetés valószerű.

Mindezek a szituációk mutatják, hogy mitől is féltek, miben reménykedhettek, hogyan is nevelődtek ama kollégiumban tanuló diákok, a későbbi „elit” értelmiségiek, akik előbb-utóbb maguk is nevelőkké váltak a generációk végtelen láncolatában, s milyen tapasztalatokat is adhattak át tanítványaiknak, milyen tapasztalatok szálltak apáról fiúra és tanárról diákra a kies Transzszilvániánkban?...

Mindezek a felismerések élénken rezonáltak bennem 1969 nyarán, mindkét szerelmemnek fragmentumokat olvastam fel a regényből, mindketten túlságosan érzelgősnek, helyenként egyenesen giccsesnek találtak Makkai modorát,⁹ noha bizonyos részleteknél mindketten könnyekkel sírtak... S ha nekem is feltűnt az ifjúsági regény örökké kísértő fantomja a sorok között és a mondatok zegzugos átjáróiban, a különféle „átmeneti korok” és kényszerúségek mögé vetültek bennem. Igazán nem kellett nagy képzelőerő hozzá, hogy felidézzék az 1968-as év iszonyú csalódásait és a prágai tavasz tapasztalatait.¹⁰ Amiután a szovjet tankok és a baráti hadseregek harckocsijai – ezek az emberarcú tankok meg-megjelentek a cseh főváros utcáin, és ide-oda dübörögtek a Szent Vencelről elnevezett téren, mint szemináriumokon akkor tájt az elvhű pszichopáták, bárki beláthatta, aki képes volt ezt az egészet végiggondolni, hogy a szocializmus állítólagos reformja dőre és hiú ábránd, s Makkai regényének válsághangulatai – ne ugorjunk még előre, de szó lesz itt még a századforduló szellemi mozgalmairól is, külö-

nös tekintettel a Galilei-körre, és szó lesz természetesen Tisza Istvánról is stb. – mind a hatvannyolcas (és ötvenhatos) családásokra rezonálnak és Kölcsey *Vanitatium vanitására* rímelnek.¹¹

5. Harmadik bejegyzés (1969. július 8.). Aznap esett. Nem mentünk a codleai strandra. Beszorultunk Krisztináék házába. Régi szász ház volt, méteres falakkal, kicsiny, lőrösszerű ablakokkal. A félhomályban, a nagy állótükör előtt próbálgatta dédanyja hosszú ruháit, miközben én elmerültem a második kötetnek a nagyenyedi kollégium életét felelevenítő, már-már szociografikus hitelű részleteiben. „Igen, Makkai a harmincas évek végén szorongva és önmagát s vitatott döntését valamilyen hívei előtt is és önmaga előtt is igazolni akarván, időnként önfeledten vesz el a részletekben, mintha tudná, hogy ezek a kollégiumi életleírások az igazán maradandóak a könyvében, mert elképzelhetővé, sőt átélhetővé teszik a nagyenyedi diákéletet. Mindezen túl, a második kötet az elsőhöz viszonyítva minden szempontból esés. Noha kétségtelenül vannak emlékezetes részletei, a legendás diákélet felelevenítésén túl a londoni epizód például, ahol a tanulmányúton levő Áron, hosszas keresés után megtalálja végre teljesen elzüllött testvérbátyját. A hajdani, fantasztikus hangú fiú énektehetségét aprópénzre váltva őrlődik fel, öccsét az elején meg sem ismeri, egykor imádott menyasszonyának sem hajlandó levelet írni, és elmenekül... Hősünk pedig megérti, hogy minden hiába. Míg az első kötet a késleltetésre – Dávid sorsának alakulására – épít, s végig fent is tudja tartani a feszültséget, hiszen nem lehet még megjósolni sem, hogy mi történik a bujkáló honvéddel, a második kötet ezt a késleltetést akarja jóval átgondolatlanabban megismételni egy bizarr és eléggé „rózsaszín” lányregényekbe illő szerelmi történet keretében. A nagy kérdés az, mikor jön rá „vak” és önfeledt hősünk arra, hogy testvérbátyja menyasszonyának nem a húga szereti őt, akiért ő rajong, hanem a másik... Csakhogy ennek sincsen igazi tétje, míg az első kötetben a szabadság a tét, a másodikban egy eléggé idealizált szerelem. Ráadásul az olvasó már előtte – ti. a hős előtt – tudja, hogy a másik leány szereti őt, s tudják természetesen a szereplők is.

S ez kissé groteszk szintre szállítja le a történetet, ami a heroizálásra hajló Makkainak semmiképpen sem lehetett célja... Bár ki tudja? Kritikai érzék, sőt szarkazmus volt azért Makkai Sándorban, az íróban és gondolkodóban épp elég...”

Itt félbehagytam, mert meg kellett csodálnom a nagyanyja krinolinjában libegő Krisztinát. Gyönyörű volt, de én egyre Violára gondoltam, hol lehet most, mit csinál? S közben csodáltam szász szerelmemet... Csodálom ma is az emlékeimben, de ezen túlmenően, három és fél évtized után újraolvasva a regényeket, meg kell állapítanom, hogy Makkai valami nagy gyermekkori „szerelmi csalódást” őrzött magában, mint eleven, fájó és lüktető seb kínozza az emlék, semmi csodálnivaló sincsen tehát abban, hogy más traumái mellett ezt is igyekszik „kiírni” magából. Feltűnő viszont, hogy azért nem tartóztatja meg olvasóit a boldog végtől (a két gyermek végül egymásra talál a regényben...), noha dohog is közben öregurasan, arra utalva, hogy a jobb sorsra érdemes lányok soha nem a jóézésű, komoly fia-

talembereket szeretik, hanem a pimasz és léha szépfiúkat... A második könyv, a *Szép kísértet* egy családi háromszög döbbenetes felelevenítése. Mindez viszont, helyenként égszakadás és földindulás következtében, meglehetősen giccsesen valósul meg. Áron gyermekeinek élete – mert újra nagyot ugrunk a történeti és történelmi időben – meglehetősen kusza és zűrzavaros, akár a kor, amelyben élniük és érvényesülniük adatik. Részleges boldogtalanságuk oka ezen túlmenően abban is rejlik, hogy öntörvényű életvezetésüknek nagy ára van. Az egyik a bolondot játsza. A másik vidéken lesz tanárnő, a harmadik a színpadon boldogtalankodik... Makkai pedig (aki írói pályáját egy meglehetősen sikamlós, vérfertőzést és testvér-szerelmet megelevenítő regénnyel kezdi, amely mű, az *Ördögszekér*, minden bizonnyal az erdélyi magyar irodalom az *Ábel* mellett talán a legnépszerűbb, legnagyobb példányszámban megjelenő regénye) ezeknek a zűrzavaros érzelmi viszonyoknak és szerelmi történeteknek a leírásában, megjelenítésében ma már szinte nevetségesen prűd, s valami olyan élettelen ars amandi jellemzi, amely az általa egyebekben nagyra tartott s barátjaként tisztelt és szeretett Reményik Sándor költészetéből is árad...

6. Negyedik bejegyzés (1969. július 9.). Borongós, esőre álló időben (csakazértis!) lemegyünk Violával az Oltra, keresünk egy névtelen szakaszt, és kétségbeesetten úszunk az árral szemben, már-már végkimerülésig erőltetve, mintha önmagunk előtt is bizonyítani akarnánk valamit, aztán a kocsmába ülünk be az eső elől – mégis elered –, s olvasunk. Felolvasom neki a harmadik könyv, a *Szép kísértet* egyik legdöbbenetesebb fragmentumát. A nagyapa, az első kötetekben is fel-feltűnő Bándi úr mesél unokájának a családot mindég is kísértő „szép kísértet”-ről”. Őt Szent Johanna képében kísértette meg, hogy szakadjon el a földtől, s már-már azon volt, hogy egyszer a Marosba veti magát utána, de aztán rájött, hogy a sugallatot nem a Szent, hanem a Halál és az ördög diktálja hátulról, és hogy a szép kísértet éppen azért lebeg előtte, hogy a nagy versenyfutásban elhagyhassa, legyőzhesse a Halált és seregét. Persze, mondta nagyapa, repülni sokféleképpen lehet a Szép Kísértet nyomában. Ő például kisleányok lelkén át követte Szent Johannát, s nemegyszer sikerült őt egyikben-másikban megállítania, rábírnia, hogy valamit hátrahagyjon önmagából. Ezek aztán jó, hűséges, bátor, igaz asszonyok lettek, s ebben győzött nagyapa a Halál és az ördög felett. Roland viszont valami csodálatos madár alakjában látja maga előtt a Szép Kísértetet, s valósággal a levegőben röpülve akarja utolérni. Így is le lehet győzni a halált. A fő csak az, hogy fel kell szállni, nem szabad a porban csúszkálni, engedelmessé kell a Szép Kísértet parancsának...”

– Avítt – húzza el a száját Viola.

Nincs igazad – mondja Zsiga bácsi¹² komolyan, mert közben az idő kiderül, és ő is megérkezik, s szívárogni kezdenek a társaság más tagjai is. – Én még ismerhettem ilyen erdélyi asszonyokat.

Félhangosan olvasom a talányos mondatot, ami azóta is jár bennem megállíthatatlanul, mint a motolla. „Az Ernyeiek igen, többnyire szárnyas embereknek születtek, ki-ki a maga dolga szerint. A második könyvben – olvasom a füzet-

ből a bizonyára akkori bejegyzést – Áron és Eszti boldog nászából számos gyermek születik. Ezeknek a sorsát kísérhetjük végig, az apa viszonylag gyors és tragikus halála után a papi család a tönk szélére kerül, szertessodródnak a világba, s a narrátori szerepet a *Szép kísértetben* kisgyerekként megismert Tamás veszi át, ő lesz a negyedik és ötödik kötet, a *Szabad vagy!* hőse is, bejárja atyja életének pályáját, ő is Enyedre kerül, szerelmi viszontagságok nehezítik az életét s az árvaság gyötrelmei. Az „új” korszak érzékelhetően jelenik meg, érdekesek a közélet viszontagságainak beszüremkedései is az alapvetően önéletrajzi elemekkel át-meg átszőtt énrégénybe. Itt azért már óhatatlanul, egyre makacsabbul kísért az eddig is fel-felsejlő lektűr veszélye, van néhány olyan giccses jelenet is a könyvben, amely arra utal, hogy talán bizony mégiscsak kellett volna ide egy fölöt-tébb szigorú szerkesztő, hogy könyörtelenül gyomlálja ki a „vadvirágokat”, an-nál is inkább, mert a teljesen érdektelennek tűnő és érzelmességbe fulladó szerelmi szál mellett a közélet bizonyos részleteinek érzékeltetése, megjelenítése nagyon is érdekes... Pusztán ama tény, hogy a kor egyik legellentmondásosabb politikusát, Tisza Istvánt is megjeleníti, méghozzá az elején, s a tájékozatlan, for-rófejű ifjak kifütyülik a grófort – ez már Kolozsvárrott játszódik, ahol hősünk ki-magasló sikerrel végzi főiskolai tanulmányait, bár magánéleti válságaiba termé-szetesen kétszer egymás után is szinte belehal –, s csak igen későre értik meg, hogy félrevezették őket arra nézvést, hogy mit is akar elérni a „vasgróf” a ma-gyar életben...”

Ide ma már csak annyit tennék hozzá, hogy már pusztán ezért is érdemes lenne újra kiadni Makkai trilógiáját.¹³ Egy konzervatív teológusréteg a századfordu-lón formálódó gondolkodásmódját mutatja be a szerelmi lektűr keretében.

Nagyon ravaszul, nagy önfegyelemmel és fölényes mesterségbeli tudással ada-golva pedagógiai célzatosságokkal átszőtt felismeréseit, amelyek annak a fel sem tett kérdésnek a válaszait rejtik, amely a leginkább foglalkoztatta az öregedő Makkait. Miért is esett szét a régi ország, s ha valahol utat tévesztettünk, ponto-san hol? Ha arra gondolunk, hogy ezek a tanulmányaikat a háború kitörésekor befejező és életüket a tízes években megkezdő tanárok és papok alkották ama ge-nerációnak a derékhadát, amelyik a trianoni katasztrófa, a kataklizmák után is a helyén maradt és épített és élt és dolgozott és tanított, „ahogy lehetett”, akkor már pusztán szellemi fejlődésük egyebekben hitelesnek tűnő, helyenként remekbe sikerült rajza is megéri az újrakiadást. Makkai soha nem tagadta, hogy regényei-ben is nevelni, tanítani akar – mindenekelőtt íróként, teológusként, gondolkodó-ként is nevelő volt! –, itt a történészek, a korszakot teljesebben megismerni vá-gyók számára is fontos újdonságokkal szolgál. És, még egyszer ismételjük, hősei századfordulón kibontakozó szellemi fejlődését rendkívül precízen és érzékletesen jeleníti meg.

Feltehetjük a címben is kiugratott kijelentő mondatban álló regénycímet nyil-ván kérdésként is: „szabad vagy?”, de ennek megválaszolása már a mi feladatun-kon is túlnő. „Az ember – mondotta ama múlt századi író, Eötvös József, akit Makkai többször is idéz, mélységes hittel – szabad lehet!”

Ezt a kocsmában hangosan is elmondom, Viola ingatja a fejét, Zsiga bácsi hümmög, a poharakban emelkedik a sörhab, s közben megérkező barátom, Tömöry Péter¹⁴ nevet. – Az ember nem lehet szabad. Ahhoz, hogy szabad lehessen meg kellene határoznia, hogy mi is a szabadság. Az egzisztencialisták szerint...

Darkó Zsiga rám kacsint, és felemelkedünk. Künn már biztatóan süt a nap, felszárítva a pocsoltyákat és a könnyeket. Mert felszabadultan kezdünk nevetni. – Ezt szeretem a barátaidban – jegyzi meg Viola. – Hogy olyan okosak... Nem válaszolok, bemegyünk a vízbe, hosszan úszunk, késő délután albérleti szobájában figyelem a függönyön beszökő napsugarak vándorlását egyenletesen leburnult testén, a kerek, cigarettával égetett lyukon érkező tallér alakú világos folt a szemembe villan, s minden a káprázatok közé vész, s miközben ölelkezünk egyre Krisztinára gondolok, hol lehet most, kivel, és újra rossz előérzetem van, meddig mehet ez így, tovább?

Eörsi István Gombrowicz-könyvét s Gombrowitzot olvasva jövök rá, három és fél évtized múltán, hogy miért vonzódok ehhez a könyvhöz általában és Gombrowiczhoz különösen, és miért idézem fel annak a kótyagos ifjú és a szabadságról képzelgő embernek a zűrzavaros érzelmi életét, aki voltam? Talán mert az elpörgő évek, évtizedek alatt is sikerült megőriznem az éretlenségemet. Eörsi könyvében tesz egy a Makkai-regények elemzése idején talán elhanyagolhatatlan megjegyzést: „Az infantilizmustól eltérően a gyermekkori éretlenség nem a felnőtté válás, hanem a felnőtté válás konformizmusa ellen lázad. A kifogástalanul öltözködő férfit tokba bújít bábunak látja. A felnőttek leereszkedő jóindulatától görcsbe rándul.” Csak-hogy, mint említettem, akkor éppen egyik szerelmemmel ölelkeztem, s nem volt rajtam ruha. És felnőttek sem voltak (akkor, ott, abban az elsüllyedt szobában) éppen jelen.

Néztem a tallér alakú napfoltot Viola mellei között, és üvölteni szerettem volna a tehetetlenségtől, mert egyre Krisztinát láttam, más, arctalan férfiakkal, félreérthetetlen pozíciókban és megvilágosodásszerűen jöttem rá, választanom kellene immár ketőjük között, hát mi a szabadság, ha nem a választás lehetősége és képessége?

De nem tudtam választani.

Ötödik bejegyzés (1969. július 11.). Végképp elborul.¹⁵ Esik. Beülök a Mikó könyvtárába, kikérem a *Nyugat* 1927-es évfolyamának számait, és kikeresem Németh László bírálatát Makkai *Ördögsekeréről*.¹⁶ Többek között ezt írja: „...nem szívesen mondom ki, de ki kell mondanom, ezt a regényt nem költő írta. Előkelő magyar, akit örömet vállalok vezéremül, okos érvelő, amelyet sokat kívánok, fennkölt tudós, aki a magyar protestantizmus megtalált fiatalságának érzek. De nem költő...” Hosszan töprengek, az ablakból nézve az esőben ázó iskolaudvart, aztán magam elé húzva füzetemet, jegyezgetni kezdek: „A fiatal és lendületes Németh szerint Makkai nem költő. De miért is baj ez? Ha elemezni kellene Makkai írói világát, mindenesetre ezt a felvetést nem lehet megkerülni. Az vitathatatlan, hogy a *Szabad vagy!* – talán a kiváló részletekben, tragikus felismerésekben oly gazdag *Holttenger* és a késő kamaszkori *Ágnes* mellett – Makkai talán legszubsjektívebb,

nyíltan önéletrajzi elemeket is tartalmazó, az önéletrajziségit valamiképpen fölválaló prózai műve, az ő (a negyvenes évek elejének nyomasztó hangulatában egyre távolodó) kamasz- és ifjúkorának rajza.

A hős éretlensége miatt is közel áll(hatna) hozzám, csakhogy a nézőpontváltások ki-kibillentik az énrégényt... Makkai 1942-ben írhatta, 1943-ban jelent meg, amikor már az ország benne volt a háborúban, s ő politikai gondolkodóként és nemzetnevelőként is átélhette jövőjeinek, politikai jóslatainak kudarcát. Erdélyből való kényszerű távozása után nemzetnevelésről írott tanulmányaiban nyíltan rokonszenvezni kezdett a fasizmus bizonyos – nem hitleri – változataival. A *Szabad vagy!* írása előtt néhány esztendővel még lelkesen dicsérte az olasz fasizmust, „a feledhetetlen gesztussal puskát és könyvet mutató Muscolinit” tekinti irányadó példaképének (?), önmagát, az elmenekülő expüspököt, „az öncélú nemzeti egzisztencia prófétájaként” nevezi meg... Az *Erdély társadalma* című tanulmányában a *Magunk revíziója* és a *Nem lehet szerzője* még továbbmegy, és ezt írja: „Romániát s benne Erdélyt is hatalmas belső forradalom rázkódtatta meg: a Vaszgárda mozgalma és tevékenysége. Ez a mozgalom, melyben a román egyházak lelkészeinek legjobbjai vettek részt Zelea Codreanu ifjú tábora körül, a néphez tért vissza, és pedig annak misztikus, vallásos gyökeréhez, s abból táplálkozó nemzeti tudatot akart ébreszteni, és felerősíteni benne a céllal, hogy a román nép erkölcsileg is megújulva, maga vegye kezébe sorsa intézését, s önmagára ismerve alakítsa ki sajátos, öncélú állami és nemzeti jövőjét.” Arra persze nem gondolt az egykori püspök – a sűrű erdő csendjében –, hogy ez a jövő – ha megvalósul és a negyvenegyes legionárius puccs után történelmi pillanatokra volt esély rá! – milyen sorsot szánt volna „elhagyott nyájának”.

Az ember, nem tehet mást, csüggedten néz maga elé. Ezeket a sorokat az az ember írta, aki szerint: „...a mi kisebbségbe jutott véreink idegen nacionalizmusok testében, legnemesebb öncéljuk szerint tétlenségre kárhozható, mellőzve, teljesen ártatlanul és méltatlanul lenézve, emberi méltóságukban szenvednek olyan kibeszélhetetlen sérelmet, amely a világtörténelem e legsötétebb korszakának valamikor rettenetes ítéletévé fog válni.” Most akkor melyiket gondolta komolyan? Múlik az éjszaka, s még sincs reggel... Eddig az akkori bejegyzés, innen más irányt vesznek a dolgok, délben a Sűgásban a komor Viola félrehív, a bárban ülünk a félhomályban, s elmondja, hogy jóakarói informálták, láttak andalogni – szikrázik fel a hangja, zöld szeme van, de a sötétben nem látom a szívemnek irányuló dárdákat – egy fekete lánnyal, akiben ő Krisztinára ismert. „Ez így nem mehet tovább mondja, és váratlanul elcsuklik a hangja. Valljak színt, mit akarok, kit választok, őt az Isten nem másodhegedűsnek teremtette, holmi százsz luburgyinák helyettesének...” Hosszan vitatkoztunk. Nem tagadtam ugyan, de igyekeztem az egészet bagatellizálni, s mivel nem voltam őszinte, nem is győztem meg semmiről, ártatlanságomról a legkevésbé, talán azért, mert nem is voltam ártatlan? És az egész függőben maradt!...

8. Második közbevetés. Ma december 4-én újraolvasva Németh bírálatát, elgondolkodva fenntartásain, nem tudom helyes-e ebből a világból megközelíteni

Makkai írói világát. Versek is írt, akár Németh, ráadásul fölöttébb rosszakat, tehát valamiképpen mégiscsak költő volt, sajnos, egy dilettáns költő...

De abban, amit három és fél évtizede leírtam, naivul és nem is tudva „mindent” arról, hogy tényleg meghasonlott mint gondolkodó, s ezért is elevenítette fel regényeiben lázongó és lelkes ifjúkorát, talán mégiscsak igazam volt. Végül is az uralkodó eszmékből kiábrándulva hallhatott arról, hogy az általa idealizált Vasgárda misztikus fiataljai, a román egyházak legjobb lelkészeinek értő asszisztálása mellett sorozatban gyilkolástak, először csak politikusokat, rendőrfőnököket, majd a puccs idején zsidókat is kampókra akasztgattak a bukaresti vágóhídon, s mindez talán felébreszthette lelkes kábulatából, Mussoliniról, a könyvről¹⁸ és a puskáról most nem is beszélve – nem maradt más számára, mint a saját élete, s ezt az életet stilizálja a benne (hányadszor ismétlem?) mindég is meglevő pedagógiai céltalattal és érosszal egy lehetséges „erdélyi magyar családregénymodell”-be, felmutatva az erdélyi értelmiség hivatását, a szolgálat éthoszáát... Erkölcsi példázattá is kívánja tenni regényét, nem pusztán szórakoztatni, de tanítani, nevelni is akar, s ez néha erőltetetté, néha elviselhetetlenül érzegőssé teszi a könyvet. Ebben is osztozik annyi más erdélyi íróval, el egészen kortársáig, Berde Máriáig, akinek önéletrajzi regényét, a *Szentségvivőket*, pontosan a szolgálat mindenek felett való pátosának hirdetése teszi dagályossá és érzegőssé... Ez a néha elviselhetetlenül prüd, mondhatni „szűzies szemlélet” is afféle csinált póz, modor, amelyet magára erőltet (akárcsak Berde Mária, az erdélyi irodalom nagyasszonya), hiszen ama képek, melyeket az Ernyei család Kolozsvárra szakadt tagjairól rajzol, s ami éles szemre s erős, szatirikus, már-már szarkazmusba hajló látásmódra is utal, mutatja, hogy megírhatta volna mindezt kétségtelenül másképpen is, hiszen kétségtelen, hogy korántsem csak a történelemről, de az egész erdélyi társadalomról is helyenként fölöttébb barbár víziója van... Ez az érzegősség – párban a mindenkori ifjúsági regény hamvas, prüd és álnaiv látásmódjával – ránt le azután sok erdélyi regényt, s valamiképpen csak az induló Nyíró elbeszéléseire, Tamásira, az eleve ironikus Karácsony Benőre és a prózaíró Jékelyre nem jellemző, s talán Bánffyra sem – bár az *Erdélyi történet*ben is feltűnik ez a korántsem „szép kísértet” dehát ő mégiscsak „nagyúr” s eleve egy más állatfajtaról, az arisztokráciáról ír – dacosan, vonzón, felejthetetlenül... Ezt egészíti ki azután, az ötvenes években az ideológiai „elkötelezettség” (bár nyugodtan lekötelezettséget is írhatnánk!), az irányzatosság. A népszolgálat értelmiség éthoszáát pedig az agitátoré...¹⁹ A népszolgálat megmarad az Amerikába szakadt s mostanság az újradikációk folytán hihetetlenül népszerű Wass Albertnek, s nem is oly diszkrét bája le is rontja rendesen a nemes gróf beszélyeit. De erről nem itt és nem most. Ne mindég mindent el sietve, ne mindég mindent idő előtt...

Mindez már 1969-ben elviselhetetlen volt számomra, pedig akkoriban még nem is írtam regényeket, s nem is gondoltam, hogy valaha is írni fogok, ugyanis az 1968-as sokk után, eléggé döbbenet és tétován nézve szét magam körül, sem a népszolgálat éthoszában nem hihettem többé, sem az agitátoréban... Persze a hely is fontos, ahol vagyunk, egy „reklámmegegyében”, akkorra már lényegiekben

eldőlt, „ahogy lehet” újságíró leszek az akkor induló és feljövőben levő *Megyei Tükör*nél, ahol 1970-ben, egyazon pillanatban hét költő is dolgozott (Farkas Árpád, Csiki László, Czegő Zoltán, Magyarai Lajos, Vári Attila, Tömöry Péter és én, s mivel én voltam a legfiatalabb, Temesi Ferenc kötet címét ide lopva, mindég nekem kellett lemennem!). A népszolgálat sem vonzott, az akkor már lecsengő és parodisztikus agitátorszerep még kevésbé... – Egy jó ideig a magam ámokfutó dilettáns módján másol és másutt keresgéltem, s másfelé is tájékozódtam, átmenetileg abbahagyva az erdélyi magyar írók húszas-harmincas-negyvenes-ötvenes-hatvanas-hetvenes években írott regényeinek olvasását...²⁰

Hatodik bejegyzés (1969. július 13.). Ezen a reggelen, a füzetben csak megkezdettem Makkai háborúképének bemutatását, összehasonlítva – soha nem tudtam megtörtöztetni magam az összehasonlítások kétségtelen gyönyörétől – egy kései Krúdy-regénnyel. Ahol, a szerelmesek füle hallatára egy részeg vendég borízú hangon élteti a háborút.²¹

S emlékszem ezek után egy fulmináns Joyce-idézettel akartam bizonyítani – „1914 jó évem volt, kiadásra fogadták el a könyvem” –, hogy az írók mennyire nem mérték fel akkor, sem azután, hogy mit is jelentett ama szarajevói pisztolydörrenés után elkezdődő világégés... Mindezt persze nem tudtam kifejtteni, indulnom kellett Brassóba. Emlékszem egy teherautót intettem le, a sofőr Segesvárra igyekezett, bukaresti volt, még nem járt Erdélyben, s afelől érdeklődött meglehetősen idegesen, hogy arrafelé tényleg annyi az erdő... Majd meglátja, nyugtattam meg, én a maga helyében kétszer is meggondolnám, hogy odamenjek-e... Borzalmas, sóhajtott, de nem fordult vissza. Nem lehet, mondotta kétségbeesetten, várják a rakományt... Később, a Kapu utcában találkozva Krisztinával, és a Cenk felé sétálva – kiderül ugyan, de még sincsen kedve a codleai strandra menni, akkor még nem is sejtem miért? – váratlanul, sírós hangon veti szememre, hogy egy csélcsap gazember vagyok, párhuzamosan viszonyom van Violával is, és őneki ebből elege van, ő nem mellékszereplő... Gyaníthatta volna mindezt, már abból is, hogy nem akarok vele Szentgyörgyön is találkozni, de azt azért nem gondolta volna, hogy pontosan Viola a vetélytársa...

De hát, kezdeném tétován, mire ő kikapja a kezemből a Makkai-könyvet, s szikrázó szemmel mondja: „Szabad vagy!”

És elrohan.

Én pedig ülök egy padon, nézem a hegyoldalt, még látszik a Sztálin név – a várost az ötvenes években átmenetileg Sztálinvárosnak keresztelik át –, s azon tűnődöm, mihez is fogok kezdeni szabadságommal, azután azon, hogy ezt a helyzetet, mondjuk egy bohózatban, úgy lehetne megjeleníteni, hogy két szék között, a pad alatt, de valahogy nincsen kedvem nevetni...

Utólag visszagondolva erre az életemből kimeredő évre, a Makkai-stúdiumokra, az Oltra, a codleai strandra és a szerelmi háromszögtörténetre, azt kell mondanom, azóta se tudom eldönteni, Violát szerettem-e jobban, vagy Krisztinát? A magam éretlen módján mindkettőjüket szerettem, csakhogy ezt nehezen lehetett volna megmagyarázni nekik, sokáig szóba se akartak állani velem, azután Krisztina

elment Nyugat-Németországba, s Viola megbocsátott. De ez már ősszel történt, amiután a levelek lehullottak, most még nyár van, vakít a nap, akár a felismerések, s amikor kettős kudarcomról kényszeredetten számolok be barátomnak, Tömöry nagyvonalúan megvigasztal. – Így edződik az acél – vigyorog, s hamarosan egy hasonló háromszögtörténetről ír drámát, *A pipacsok halálát*, be is mutatják, szép sikere lesz. A plakáton egy férfi látható, két nő között lebegve, ezt, mivel akkoriban sokszor tartózkodtam barátom lakásán, állandóan láthattam, a falra volt ugyanis kiszegezve...

10. Harmadik közbevetés. A Makkai-trilógia mögül – ezt az első könyv után, most újraolvasva is világosan látom – kirajzolódik egy másik, igazi, megíratlan regény is, amelynek kibontására, a viszonyok s kapcsolatok hálóiba gabalyodva, költő vagy nem költő, a volt püspök nem képes. Hiteles képet rajzol ifjúkora szellemi mozgalmairól, a konzervatív erdélyi ifjúság világlátásáról és – felfogásáról, de a „lényeglátó”-val a rossz költő birkózik, és sajtáságos, erős vízióit nem képes a maguk teljességében felmutatni. De a *Szabad vagy!* két kötetében – határozottabban s talán nyomasztóbban is, mint a *Mi, Ernyeiekben* és a *Szép kísértetben* – mindvégig érezhető a küzdelem, amit a csalódott nemzetnevelő gazdag anyagával folytat. Ez adja a két kötet külön érdekességét, s fájó szívvel állapíthatjuk meg: ezt a másik, megíratlan, a maga kételyeivel, lázálmaival birkózó, nyomokban meglevő, bujkáló regényt igazán kár volt veszni hagyni.²²

Hetedik bejegyzés (1969. július 15.). Viola, aki változatlanul a törzsasztalnál ül, s a strandon is a társasághoz csatlakozik, de nem hajlandó, barátaim közbenjárására sem, szóba állani velem, értesül arról, hogy szakítottunk Krisztinával, de ez sem lágýítja meg a szívét, s a közbenjáróknak azt mondja, egyáltalán nem kíváncsi rám... Mindez már nem lep meg – nagyapámat idézem bátorításul, aki szívesen mondogatta: a jó munkához idő kell, a rosszhoz még több – kiderül végre az idő, ülök a strandon, és gibicelek Zsiga bácsinak. Valaki, talán egy buzgómócsing vagy egy rátarti kékharisnya (akin ha kell, ha nem felfut a szem) szarkasztikusan jegyzi meg: „Van-e nagyobb örültség, mint forró napon preferánszozni?” „Van – felelek neki, s ezt a füzetbe is följegyzem, mintha magam előtt is állandóan igazolni akarnám, a dupla szerelmi csalódás nem vert le »annyira« –, nézni!”

És ezen már lehet nevetni.

Mint ahogy azon is, de ezt már a régi füzetből idézem „...amit Makkai anyósáról, Lidi néniről, a vajáros, gyógynövényekkel is kereskedő asszonyról ír a könyvben. Itt már a kortársak is fölismerték a szereplő életbeli modelljét, aki mindent megtesz, hogy nagyra hivatott hősünket, ameddig és amennyire tudja, elvállassa szerelmétől, Izukától... Makkai könyörtelen. Mindez jelzi azt is, hogy talán mégiscsak lehetett valami anyósa besúgóí tevékenységében. Az író talán legkegyetlenebb és legkíméletlenebb torzképét rajzolja anyósáról...” Ezt se tudom befejezni, Zsiga lecsapja a kártyát, int, és a csapat bevonul a vízbe. Fölöttünk függ a nap, és úgy süt, mintha csakugyan kárpótolni akarna az elkövetkező, árnyékos és borús esztendőért. Ez az utolsó boldog évünk ezen a strandon, rá egy évre jön a nagy árvíz, különféle munkálatokba fog a város vezetősege, s egyszerűen felszá-

molják ezt a strandot. Utána már semmi sem lesz olyan, amilyen volt, noha Violával még szívesen sétálunk ki a bedeházi malomhoz, ahol egy nyáron még a preferanszpartik is újrakezdődnek, elcsábítjuk a társaságot is, igaz, itt nincsenek székek és asztalok, a fáradhatatlan kártyaspillerek lyukakat ásnak a földbe a lábuknak, hogy kényelmesebben ülhessenek, de már ez se olyan, mint azelőtt. Ha jól meggondolom, velünk azóta is egyfolytában ilyesmi történik: a történelem (kis, eufemisztikus túlzással história!) állandóan „közbeszól”, és már semmi sem lesz olyan, amilyen volt. Ezekben az években válik Románia – Tamás Gáspár Miklós találó megfogalmazásával: „a kóros unalom országává”, ahol állandóan, a „permanens mobilizáltság” állapotában élünk, hiszen igazán nem lehet tudni korunk simléderes sapkás hőse, a Kárpátok géniusza mikor jelenik meg szolgálatos helikopterén, hogy szemlét tartson családi haciendaként tekintett hazájában. 1989 karácsonyán lövik szitává, azóta egy olyan országban élek, amelyik egyszerre veszíti el emlékezetét és eszét.

De ez már egy másik történet. ❀

J E G Y Z E T E K

- 1 „...ha összetalálkozom vele – ti. egyik nőismerősével, Móna Judittal – a Szobor ledöntése után a tömegben (...) ha vele megyek tovább, ez a talpraesett nő minden bizonnyal odasodor magával a Rádió ostromához, nem tévelygünk Nagy Pistával, elképzelni sem tudom, ma sem, hogy hol, és másként alakul az életem, így vagy úgy nem kellett volna talán megérem 2004. december 5-ét, ezt az örök gyászú napot, amely után már semmi, de semmi nem lesz olyan, mint azelőtt volt, amely mélyebbre sodorta le magával történetünket, mint 1956. november 4.” (Karátson Gábor: *Örvenhatos regén*, 226). Hogy miért, arról is Makkai ír, a főlzaklató *Nem lehetben*: „...a csöndes hősiességet, sokszor talán csak a tudat alatt, egyedül az a mély meggyőződés tehet-e lehetővé, hogy a magyar nemzet minden külső látszat dacára belül, lelkiileg és szellemileg el-téphetetlenül egy maradt. Ebből kellett fakadnia annak a reménységnek, hogy ez az egység valamilyen formában fenn is fog maradni, és el kell jönnie az időnek, amikor külsőleg is, így vagy úgy, érvényesülni fog.” Hát ennek 2004. december 5-én vége lett...
- 2 Szerb Antal többek között a következőket írja kritikájában: „...tisztá, világos hideg stílus, a sok hangulatos tejbekása után – fulmináns célzás a korszak történelmiregény-vegetációjára – és főképpen értelem. A legintelligensebb történelmi regény. Ebben áll értékfölénye, nemcsak a divatos és nagysikerű történelmi regények fölött, hanem a kortárs írók jó és igaz történelmi regényei fölött is. Igaz, nincs meg benne a *Tündérkert* beláthatatlan nyelvi gazdagsága és leleményessége, nincs meg benne Tormay Cecile regényeinek atmoszferikus varázsa, sem Sárközi regényének aprólékos, gobelines kidolgozottsága. De ami mindennél fontosabb, az van meg benne, a történelem megértő víziója,” (Szerb Antal. *Erdélyi Helikon*, 1934). Érdekes, hogy a tatárjárás-regényekről (*Táltoskirály*, *Sárga vihar*), az egyik „példakép”, Móricz Zsigmond, naplójában keresetlen bárdolatlansággal és mély, zsigeri elfogultsággal nyilatkozott: „...befejezem *A nap árnyéka* második könyvét. Négy nap alatt. M. S. erdélyi püspök a nyáron, két hónap szabadsága alatt gyorsírásba diktált egy 300 oldalas történelmi regényt. Mikor ezt hallottam, nagyon megütödtém. Hogy lehet az? Lefőztek?... Ki dolgozik nálam is gyorsabban?... De hisz a *Tündérkert* 450 oldal, s azt két hónap alatt írtam. Igaz, hogy azután még hónapokig dolgoztam rajta, míg kiadásra került. De azon még nem sokat. *A nap árnyéka* is két hónap alatt íródott, mert annyi idő alatt közölte a lap, s a közlés alatt írtam. Ma jön az *Erdélyi Helikon*, s benne részlet a Makkai-regényből. A tatárjárás korában játszódik... Így is lehet írni, ha valaki ily kevés gondot fordít a forráskutatásra. A nádor és a tatár úgy vitatkoznak, mintha Makkai és Ravasz vitatko-

nának ugyanarról a kérdésről... Ha valaki stilizált szemű ember, annak szabad, de ez egy fals realista beállításba helyezi, amint látom, a meséjét. Ha van. Ez a Makkai az utóbbi időben író-nak játssza ki magát...” (Holmi, 2001, július).

- 3 Minderről a *Nem lebet* című, 1989-ben Molnár Gusztáv és Cseke Péter szerkesztésében, tanulmányával megjelenő s a korabeli vita teljes anyagát (s ide vonatkozó leveleket is) tartalmazó antológia egyik jegyzetében a következő olvasható: „Jakabffy Elemér kényszerű száműzetése idején vezetett *Hátszegi Naplójában* megírja, hogy 1950-ben [...] Bethlen György gróf elmesélte neki, hogy mint egyházkerületi főgondnoknak tudomása volt arról, hogy M. S. anyósa kapcsolatban állott a román Szigurancával, és tájékoztatta azt a református egyház és a különféle egyházi intézmények bizalmas természetű magyarországi kapcsolatairól, beleértve az egyház pénzügyi támogatását is. Makkai László a kérdéssel kapcsolatban elmondta, hogy édesapja, ugyan soha nem beszélt vele erről a dologról, de ő ezt elképzelhetőnek tartja. Nagyszülei elváltak, és a viszony nagyon feszült volt a család és az anyagi gondokkal küszködő elvált asszony között. A kolozsvári Király utcában lakó Makkai család végül egy kis udvari lakást biztosított számára. Innen valóban szemmel tarthatta a Makkai-házat, és minden gyanús látogatásról informálhatta a Szigurancát. A Sziguranca sokkal többet gyaníthatott, mint pusztán pénzügyi kapcsolatot (a különféle csatornákon Erdélybe áramló pénzügyi támogatást tulajdonképpen hallgatólagosan tudomásul vette, hiszen nem sokkal korábban ugyanezt tették a magyar hatóságok is a Bukarestből az erdélyi román intézményekbe áramló pénzek ügyében). Lehetséges, hogy informátoruk révén Budapestről érkező magyar kormány megbízottak, Bethlen István és Gömbös Gyula küldönceinek látogatásáról is értesültek.” Zsiga bácsival 1990 januárjában, nem sokkal tragikus hirtelenséggel bekövetkező halála előtt olvashatjuk új törzshelyünkön, a Kripta nevű vendéglőben, ezt a jegyzetet – „Na ugye, hogy Jékely is tudott mindent” – néz rám elégedetten. Később kiderül, hogy mindent ő sem, sőt Jakabffy Elemér sem. Nemrég Szócs István egy életinterjúban (*Dunánál*, 2003, augusztus–szeptember, azóta a könyv is megjelent) a következőket írja: az erdélyi egyházak és felekezeti iskolák titkos anyagi támogatást kaptak Budapestről, ezeket Bethlen István intézte, a reformátusoknak juttatott pénzeket Keöpeczi Sebestyén József, a címerrajzoló kapta meg, és juttatta el a címzettekhez. „...egyszer csak, ez a Keöpeczi bácsi jelzi Makkainak, hogy a tiszteletes urak építkeznek” eltulajdonítva, azaz nem arra használva a pénzeket, amire kapták...” S ekkor Makkai egy általános revíziót rendelt el, hogy el kell számolni a pénzekkel. Akkor a református egyház részéről valakik – többek között emlegetnek egy sepsiszentgyörgyi papot – följelentették a belügyminisztériumban, hogy Horthy-pénzeket osztogatott el. Ő éppen akkor ment ki valamelyik más ügyben Magyarországra. Akkor az itteni Sziguranca figyelmeztette Makkait, hogy ilyen s ilyen feljelentés érkezett be ellene. Persze a Sziguranca emberei Makkaitól megkapták a maguk részét, ezért is informálták, de hogy ők nem tudják ezt most kivédeni, mert a feljelentés egyenesen a minisztériumba ment. Tehát a vizsgálatot, amit a kormány el fog rendelni, nem lehet eltussolni. Viszont a kormány hajlandó a dolgot eltussolni akkor, ha Makkai nem jön vissza. És Makkai nem jött vissza. Nem vállalta azt, hogy az erdélyi református hívek előtt leplezze a papjaikat, és a nyilvánosság előtt legyen egy olyan per, amelyből kiderül, hogy egyes tiszteletes urak sikkasztottak. Inkább vállalta azt, hogy ő becstelen, hitszegő és hűtlen, és elment Magyarországra...” A dolog egyre kacifántosabb lesz, már-már rémregény...
- 4 Körülbelül úgy, olyan empátiával viszonyul erdélyi sorsosaihoz, mint magyarul tényleg nem beszélő fiai az „ossik”-koz (mert változatlanul kapcsolatban állunk, hiába, a közös gyermekkor)...
- 5 Mi azóta is azt lessük, de időről időre csak a balkáni gerlék szarnak le... (Bocsánattal legyen mondván, de minek állandóan szépiteni a valóságot?..)
- 6 A királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz... stb. A mondatból tudvalevőleg hiányzik a központosítás, ezért azután így is és úgy is értelmezhető, lelki szükséglet, illetőleg a situáció parancsolata szerint...
- 7 Utánanézttem. Az összegubancolódo, már-már szétszalazhatatlan történet azóta is izgat. Főként, hogy a nyolcvanas években láthattam Lugossy László főzklató filmjét, a *Szirmok, virágok, koszorúkat*, ahol a letargiába süppedt magyar honvédtiszt, Cserhalmi György alakítja nagy elhithető

erővel zseniálisan, a Bach-korszak elmeegőgyintézetében felgyújtja magát az ágyban, maga alá gyújtva a szalmazsákokat, s a lángok hideglelősen világítják be a magyar sorstörténetet. Mintha mindég minden makacsul és önfeledt szeszéllyel, szadista módon (?) ismétlődne meg időről időre. Hallucinatórikusak ezek az egymást leköröző ismétlődések. Mindebből persze hiányzik az az amerikai popkultúrák báj, ahogyan a *New York Times* újdonszásai cukkolják Clintont kacsintva s múltjára emlékeztetve: „játszd újra, Bill!”... Egy érvényes, nagy s magyar történelmi regény bujdoskol a Mack-féle elfuserált összeesküvés kísértő árnyai között és a dokumentumok indázó mondatainak zegzugos átjáróiban. Mikor olvasom, állandóan úgy érzem magam, mintha egy alleppói bazárban lennék, szúrósan figyelve egy lefátyolozott nőt, és öntudatlanul is várva hátamba a kést, ami lehet, nem lesz toledói penge, damaszksuzi acél, de a céljának bizonytalannal meg fog felelni, s amit ilyen helyen bármikor megkaphat az idegen... Mert mit is keres ott? Últ volna otthon...

- 8 Próbáltam negyvenegy évig!... Tudom miről beszélek. Így sikerült. Talán, ha időben elmegegyek, mint a baráti köröm legnagyobb része, vagy a szerelmeim?... Akkor talán ma nem írnék, magyarul bizonyára nem, vagy jó esetben már régen az „elágazó ösvények borgesi-kertjéből” figyelmém a döglődő Tündérországot. Dehát itt maradtam. És ez lett belőle(m). Sorsom legyen mindenkinek intő jel. A szabadság kísértéseit büntetlenül nem lehet sokáig el-, illetve visszafojtani, mert különféle mániákká, rögeszmékké, frusztrációkká válva kísértenek tovább. Azon felül meg érdemes idézni Makkai *Nem lebetjéből*. Kiderül belőle miért embertelen a kisebbségi lét, mert: „...legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert merőben ellenkezik az emberi méltósággal, és ez az, amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete (Van-e?!? – B.L.) nem volna szabad eltérnie és nem volna szabad elhordoznia...” S másutt: „...a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem erkölcsi lehetetlenség is”, hiszen a békecsinálók csapata „elég gonosz és könnyelmű volt ahhoz, hogy egy nagy történelmi hivatást betöltött és Európa egyensúlyát biztosító nemzetet úgy dobáljon szét, hogy annak tagjai lassan, de biztosan elvérezzenek és szétmálljanak...” Ide nem kell kommentár, s még csak azután jött a Dej-, majd a Ceaușescu-féle fasiszta kommunizmus, szerencsére nem volt rózsaszínű kád, így nem volt ahol a ránk eső, minket búbjóló boldogságtól ordítanak... Lehet, különben sem tudunk volna?
- 9 Szócs István, Makkai egyik nagy erdélyi híve és hűséges tanulmányírója, nem kerüli meg ezt a kényes kérdést. Egyik Makkai tanulmányában (*Látó*, 1990. május) ahol kitüntetett figyelemmel fordul a *Mi, Ernyeiek* regényciklusa felé, ezt írja: „...arra a kérdésre pedig, hogy akkor – ha a szakma lesajnálja, leszólja, hümmögnek, fanyalognak a kritikusok, már ha egyáltalán tudomást vesznek róla – B.L. – miért szereti annyira az egyszerű olvasó, azzal felelhetnének, hogy Makkai a bestseller, a lekturfogás mestere volt, hivatásbeli és jól felkészült propagandista. A leghatásosabb olvasófogó módszerei például a gyermeki érzékenység merész találása vagy a mélabús nemzeti romantika tárogatófutamai lennének. Mindamellettt hogy mindez többé-kevésbé igaz, Makkai valóban „erkölcsjobbító” célzattal írt, a maga idejében is már korszerűtlen írói eszközökkel, nagytatás magyarázkodással és tiszteletes uras példázatossággal, s mégis megmarad a kérdés: nem volt-e igaza? És nem kellett volna jobban megbecsülnie a regényeit a könyvkiadásnak és az irodalomtörténetnek is?” Az imaginárius erdélyi magyar könyvtárban már most egymás mellé helyezhetjük a *Megszámláltattált* (gróf Bánffy Miklós) a *Legmagasabb hófokon*nal (Nagy István) és a *Született Moldovábant* (Ignác Rózsa) az *Oszdola leányával* (Kovács György), az *Acélfogakat* (Papp Ferenc) a *Csabával* (gróf Wass Albert), a *Száz máris királyfit* (Tamási Áron) a *Józsua*val (Nemess László)... s eltöprenghetünk azon, hogy nem volt-e mégis valami igaza annak a Shakespeare-hősnek, aki máig visszhangzóan jegyezte meg, mintha csak félvállról, sok dolgok vannak földön és egen... Hát vannak, kétségtelen...
- 10 Katonaként élhettem át a Dobruzdzásban. Alakulatom egy börtönt őrzött. A milicisták, akik a rabokkal foglalatostkodtak – ti. őrizték őket –, meg voltak győződve arról, hogy háború lesz, „minket” is lerohannak a dicsőséges szovjet csapatok. Állandóan azt mondogatták: „vinne Ivan!”, azaz „jön, Iván!”... De Ivan sajnos, akár Godot, nem jött...
- 11 Tudjuk, hogy hiabavaló, mégis, újra meg újra megkísértjük a lehetetlent...

- 12 Dr. Darkó Zsigmond (1920–1990) atyai barátom, pártfogóm, jótevőm, akinek váltakozó törzsszatalainál vészelhettem át a C.-endszert, életem huszonöt boldog(talan) évét. Már ideje lenne megírni egyszer ennek a hol volt, hol nem volt asztaltársasságnak a történetét...
- 13 Túlzás lenne azt mondani, hogy ráharaptak a kiadók, ennek ellenére az elmúlt másfél évtizedben jelentékenyebb, fontosabb könyvei megjelentek. Az *Ernyeiek*-ciklus, ki tudja miért? – nem...
- 14 Költő, író, újságíró, tévériporter, színházi rendező, világotutató és életművész. Tőle is mérhetetlenül sokat tanultam boldogult úrfikoromban, s még többet is tanulhattam volna, ha nem vagyok ennyire éretlen és ostoba... Nem rajtuk múltott Zs. bácsival, hogy ez lett belőlem...
- 15 Nemcsak az idő, a kedélyem is. Lelkiismeretfurdalás kínoz, rossz előérzetem van, azt álmodom, hogy egy beláthatatlan mező közepén állok, egyik oldalról Viola integet, a másik oldalról Krisztina, és én nem tudom eldönteni, hogy melyikük felé forduljak, melyikükhöz menjek oda...
- 16 Egy másik passzus azt is mutatja, hogy N. L. igenis méltányolja a püspök-írórt vagy az író-püspököt. „Nos, az erkölcsstelenség vádja alól a rosszindulat is pirulva menti fel Makkait. Vannak könyvek, amelyeknek az erkölcshez sem pró, sem kontra semmiféle közük sincs. Makkai könyve még csak nem is ilyen. Határozottan erkölcsös könyv. Az erkölcsért van. Persze, nem úgy, mint a vasárnapi iskolák kegyes füzetei. Nem a mondatai verejtékezik a jó magaviseletet, hanem egész koncepciójában dübörög a bűn tragikuma... „Nem véletlen, hogy Erdélyben az elpuskázott tartományra (Illyés) oly jellemző önképzőköri szellem, vájt fülű bajnokai utálták ki Makkait először, a Báthoryak testvérszerelmét megörökítő regénye és az Adyt elfogadtatni akaró *Magyar fa* sorsa miatt...
- 17 Makkait egy időben a transzilvanizmus hívének, ideológusának is tartották. Talán nem érdektelen itt Szabédi László egyik Szemlér Ferencnek címzett korabeli leveléből idézni a következőket: „...emlékszel még (kérdi. Naná, mondhatnánk utólag, Szemlér ne emlékezne? Ő mindég is egy nagy erdélyi emlékező volt Bukarestben, persze többnyire tudta is, hogy mire érdemes, mire kell és mire lehet emlékeznie!...– B. L.) a Szentimrei cikkére, amelyet a ti edre írt válaszul a *Brassói Lapok*ban? Van egy ilyenforma passzusa, nos, ha ti nemzedék vagytok, miben különböztök tőlünk. Idősebbektől? Tudtok románul, mi pedig nem tudunk, annyi az egész különbség, ez a ti többletetek. Már most mi ebben az érdekes? Az ebben az érdekes, hogy a transzszilvanizmust, azt a tanítást, amely az erdélyi népek sorsközösségét és egymás megértését hirdeti, éppen az a nemzedék találta ki, amelyik nem is értett románul, amelyik nem is ismerte a románságot. Ha más úton nem jutottunk volna ugyanarra az eredményre, ebből is kiderülne, hogy a transzszilvanizmus egy olyan nemzedék szellemi terméke, amely nemzedék egész szellemi fegyverzetét a nagy magyar állameszme védőpajzsa alatt szerzte, amely nemzedék idegenül és értetlenül állott a megváltozott helyzetben. Már csak ezért is gyanakodni kellene, hogy a transzszilvanizmus téves, hogy úgy mondjam, nem szakértők csinálták, hanem a kisebbségi sors dilettánsai...” Lásd a *Jelszó és mítosz* című kötetben, amely a transzszilvanizmusról folyó vitákat foglalja össze, Pomogáts Béla előszavával, szerkesztésében (Mentor kiadó, 2003). A teljesebb megértés kedvéért nem ártana megvizsgálni mivel is helyettesítette a leszólt s lefumigált transzszilvanizmust Szabédi és Szemlér. Pier Paolo Passolini írja egyik hatvanas évek eleji, hívő versében, hogy „a fiataloknak ott van a kommunista párt!” Nos, a kisebbségi sors románul is tudó, már nem is oly ifjú szakértőinek is ottan volt, természetesen, bár a háború után rögtön még nem következett el, sem a *Vezessen a pártot* író Szabédi László, sem a *Zászló Doftána fölöttet* zengő Szemlér Ferenc lihegő, érthetetlen, szol-galelkű páfördulása...
- 18 Ami Mussolinét és a könyvet illeti, az ifjú riporter Hemingway meglepte egyszer a Ducét, még a húszas években „...az íróasztalánál ült, és egy könyvet olvasott. Arcát a híres, mord ráncokba szedte [...] Lábujjhegyen mögéje lopakodtam, hogy megnézzem, mi az a könyv, amit ilyen mó-hó érdeklődéssel olvas. Egy francia–angol szótár volt – és fordítva tartotta” (magyarul a *Cikkek, vallomások* című kötetben).

- 19 Ezek a regények – a teljesség igénye nélkül – Nagy István *A legmagasabb bőfokonja*, Kovács György *Foggal és körömmelje*, Asztalos István *Fiatal szívvelje*, Papp Ferenc *Acélfogakkalja* ma már olvashatatlanok, s nem hiszem, hogy eljöhét még olyan idő, amikor megint érdekelhetnek majd valakit. A kérdés fennáll, mihez kezdünk avval a több száz kiló szocreál ponyvával, amely ebből az időszakból ránk maradt?!
- 20 Az igazságnak tartozom annyival, hogy amikor elolvashattam Bálint Tibor *Zokogó majom* és Szilágyi István *Üllő, dobszó, barang* című regényeit, akkoriban, a hatvanas évek végén, s Bodor Ádám, Csiki László, Vári Attila néhány novelláját, rájöhettem, ezzel sem vagyok egyedül, más is így lehet vele, s csak magunkat rövidítjük meg, ha nem becsüljük a „hazai ipart”...
- 21 „Azon a szilveszteri éjszakán – a háború előtti években nagyon vígan voltak a Királyhoz címzett pesti szállodában. A poharak összekoccantak az asztalnál, és a felhevült vendégek mindenkit éltettek, aki éppen eszükbe jutott. – Éljen Ferenc József, dicső uralkodónk, aki ezt a jó napot adta nekünk. – Éljen a szakács, aki a vacsorát főzte. – Éljen a malac, az újévi malac. – Éljen Késő Fáni, úrnő.
Ez utóbbi kiáltással hangzott el egy időben egy tompa, szinte föld alól jött hang: Éljen a háború!” (Krúdy Gyula: *Rezeda Kázmér szép élete*).
- 22 A regények nagy értéke, mint már említettük, a nagyenyedi diákélet rajza, több hős, apa és fiú váltakozó szemszögéből. Itt bontakozik ki teljesen a szolgálat nemes éthosza, amelyet izgalmasan és emlékezetesen közvetít egy a Makkai regényeknél előbb íródó vers, Jékely Zoltán gyönyörű és megrendítő *Nagyenyed, 1850* című költeménye...